

Antonio Armero Martínez¹

L'electrificació de la Safor

L'electrificació inicial de l'actual Comunitat Valenciana és encara una matèria poc coneguda i, en canvi, molt relacionada amb el procés d'industrialització que ha rebut, en conjunt, una major atenció dels investigadors. La generació hidroelèctrica va ser decisiva en la competència amb el gas per a la il·luminació ja que permetia una política de preus continguda i independent de les oscil·lacions del mercat del carbó i del petroli. La hidroelectricitat també vingué acompanyada dels avenços en la tecnologia del transport elèctric, la qual cosa va possibilitar la seua distribució per les zones més poblades i allunyades dels grans centres de producció.

Inicialment, l'electricitat va trobar més difusió a les poblacions que no disposaven de xarxa de gas per a enllumenat. Després d'una primera fase de generació i de distribució local en petites xarxes de baixa tensió, gràcies a la invenció del transformador es produí un salt d'escala que permeté l'ampliació del mercat elèctric i propicià el desenvolupament de les primeres companyies intercomarcals.

Gandia va ser una de les primeres poblacions de la província de València on es distribuí l'energia elèctrica. La seua història d'electrificació està lligada a la Sociedad Hidroeléctrica de Valencia, una societat de capital valencià capdavantera en el servei de generació i distribució elèctrica, fundada l'any 1894, gràcies a l'impuls dels germans Pons Forés i com a resultat de l'evolució del seu negoci elèctric al Molí Gran de Silla. Tal i com indica el nom de la societat, l'origen de la generació elèctrica era l'aprofitament hidràulic.

Tot i que aquesta societat va ser el major distribuïdor elèctric de l'època a la província de València, paral·lelament s'havien començat a instal·lar petits generadors acoblats als mecanismes de gir en una part dels molins ja existents a la Safor, amb l'objectiu d'il·luminar els mateixos molins i fins i tot petites poblacions properes.

L'explotació dels salts hidroelèctrics comportava grans inversions en obra civil i instal·lacions. També requeria una concessió administrativa atorgada pel governador de la província. Aquestes concessions i les pròrrogues corresponents apareixen recollides en l'Arxiu de la

1. Antonio Armero Martínez. DPI. Universitat Politècnica de València.

Diputació Provincial de València (ADPV). Aquest article analitza l'electrificació inicial de Gandia i de les poblacions que, des de l'Orxa fins a la costa, es troben prop de la conca del Serpis, així como el paper que va tenir en aquest procés la Sociedad Hidroeléctrica de Valencia, a partir de la informació de l'Arxiu Històric d'Iberdrola al salt d'Alcàntara (AHISA) (García i Diego, 2005). S'hi analitza també l'aportació al procés d'electrificació dels nombrosos molins hidràulics de la comarca, les dades dels quals provenen de fonts secundàries.

El ferrocarril Alcoi - Gandia

La línia d'Alcoi a Gandia permeté l'eixida a port de la producció de la llavors incipient indústria alcoiana. Per dur a terme la seua construcció, es funda el 1889 l'Alcoy and Gandia Railway and Harbour Company Limited, de capital anglès, la qual cosa propicia al traçat el nom de «Tren dels Anglesos», per bé que també se'l va anomenar popularment «Tren Xitxarra».

L'interès de la companyia en la construcció del ferrocarril es basava principalment en el negoci del transport del carbó anglès per a ús industrial. El traçat es va enllestir el 1892 i discorria per la vora del Serpis, amb parada, entre altres, a les poblacions de Cocentaina, Muro, l'Orxa i Vilallonga i es va inaugurar oficialment el 1893, el mateix any que el port nou de Gandia.

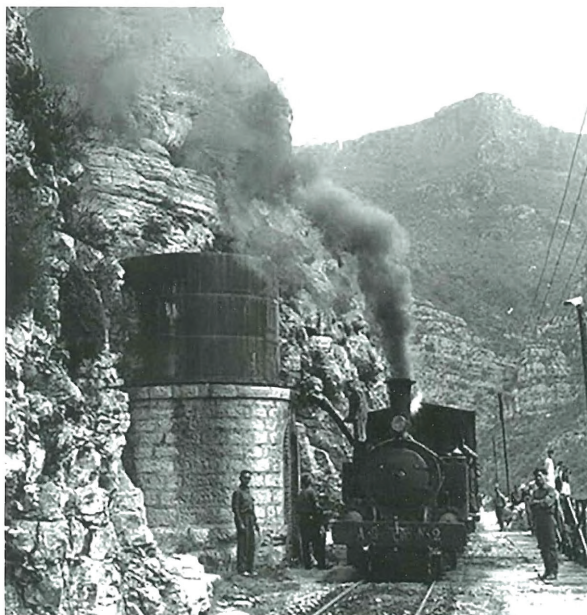

Figura 1. Tren dels anglesos proveint-se d'aigua al barranc de l'Infern. Línia trifilar vorejant la plataforma. Font: Blog de Juan Soler Ases. Obtinguda de: <http://juanansoler.blogspot.com.es/2014/06/ferrocarril-xativa-alcoy-y-el-tren-dels.html>.

El ferrocarril esdevingué un important incentiu per al comerç, al donar millor eixida a la producció industrial d'Alcoi, sobretot pel que fa a l'activitat paperera i tèxtil. Igualment permeté l'ampliació i desenvolupament del port de Gandia i generà economies d'escala en el comerç i en el transport.

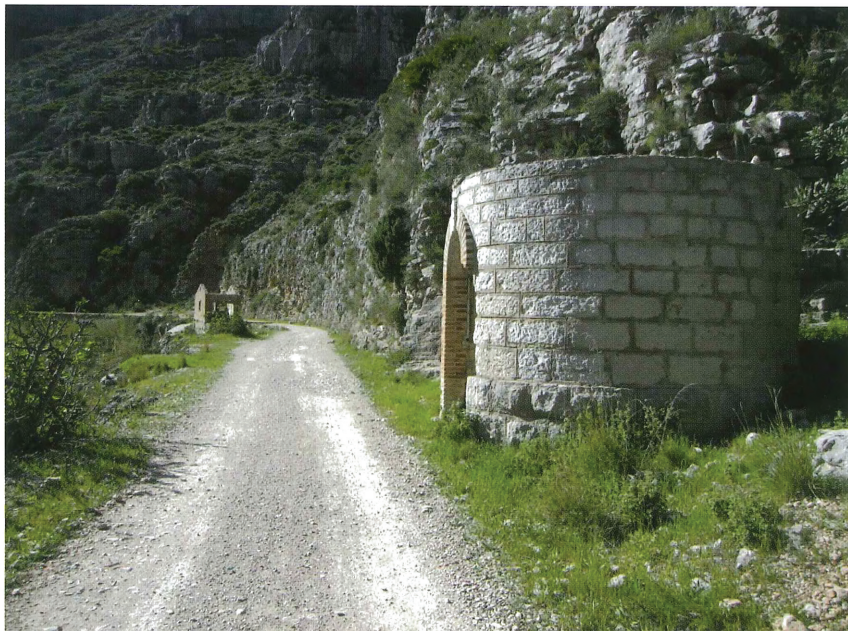

Figura 2. Imatge actual del recorregut del tren al barranc de l'Infern. Font: <http://www.casasanmiguel.com/>. Obtinguda de: http://cdn.pymesenlared.es/img/104/1333/2526/0x1000/10286764_723864271041685_2346387146515933428_o.jpg

La Sociedad Hidroeléctrica de Valencia

La fundació

La molineria s'havia desenvolupat molt durant la segona meitat del segle XIX, especialment a la província de València. Els tres germans moliners Pons Forés, Manuel, Francisco i José, la família dels quals posseïa el Molí Gran de Silla o Molí de Forés (Serna i Pons, 2011), havien diversificat i orientat prompte la seua activitat cap al nou negoci elèctric: després d'uns primers inicis com a modesta Sociedad en Comandita Pons y Forés, fundaren el 1894 la més ambiciosa Sociedad Hidroeléctrica de Valencia. Altres companyies elèctriques coetà-

nies com ara La Pajarita, a Alzira i comarca, Serra y Ramírez, a Xàtiva, i Electrohidráulica del Turia, a Quart i Manises, havien tingut un origen semblant.

L'objectiu d'aquestes companyies era la producció, explotació i distribució d'energia elèctrica per a l'enllumenat i també per a força motriu als llocs més industrials, com Gandia i Alcoi, per bé que podien dedicar-se a d'altres negocis relacionats amb l'electricitat. Entre els 25 accionistes inicials de la societat hi havia importants membres de la burgesia valenciana de l'època.

La Sociedad Hidroeléctrica de Valencia havia obtingut la concessió d'un salt al riu Serpis, al barranc de l'Infern: el salt del Moro (Figura 3), on establí la central hidroelèctrica de l'Orxa, que podia proporcionar fins 680 kW de potència mitjançant tres turbines (Trénor, 1900). L'any següent al de la fundació, la societat invertí en una línia de subministrament elèctric a Gandia i en la seua xarxa de distribució d'enllumenat (amb idea d'adjudicar-se'n la concessió en algun moment).

L'enllumenat públic elèctric va arribar a Gandia en la subhasta de gener de 1893, amb D. Constantino Castelló Frasquet com a alcalde, però el que beneficiava alguns perjudicava a altres: don Teodoro Arsis Mafé era arrendatari o concessionari de l'impost de consums de combustible d'aquesta població, la recaptació de la qual anava a la baixa. El 14 de març de 1896 sol·licità i obtingué de l'Ajuntament de Gandia una bonificació en el pagament pel menor ingrés que tenia en la distribució de petroli, en ser suplantat per la llum elèctrica que el mateix Ajuntament havia autoritzat a instal·lar (Expedient Consums 1896, AHMG sign. AB-1069/33).

El 1896 la societat ja havia establert dues línies de mitja tensió, necessàries per a dur a terme el seu pla d'empresa, la primera a Gandia i la segona a Alcoi. El corrent generat era altern o monofàsic a una tensió de 6.000 volts (Trénor, 1900). La línia fins a Gandia vorejava la plataforma del nou ferrocarril que recentment s'havia establert entre les poblacions esmentades (Figures 1 i 2). El pla previst incloïa dirigir una altra línia a l'oest per a subministrar fluid a Alcoi, Muro i Cocentaina i la construcció d'una prolongació des de Gandia a Oliva i després cap al nord, des de Gandia a Tavernes.

El 1897 la societat va construir una línia elèctrica cap a Oliva i va emetre obligacions per a finançar-se. També inicià la construcció de la línia nord a Tavernes. Mitjançant la línia a Alcoi començà a subministrar fluid a La Electricista Alcoyana, que estava més implantada en aquella població. Posteriorment també en subministrà a l'Empresa Eléctrica de Cocentaina. Aquell mateix any, com que necessitava distribuir més quantitat d'energia i n'havia assolit la producció prevista del salt del Moro, la societat decideix produir energia al molí de la Reprimala, al terme de Vilallonga (any en què apareix al seu inventari), aigües avall de les fàbriques de l'Infern, de la Mare de Déu i del Cèntim. Així, el molí de la Reprimala es

reconvertí en fàbrica d'electricitat i la societat l'adquirí, amb la concessió als germans Juan Bautista i Fernando Giner Peiró el 6 d'agost de 1894, tot i que l'autorització governativa per al canvi d'ús no l'obtingué fins el 27 de maig de 1909.

El molí fariner de la Reprimala havia funcionat fins l'any 1868. L'aigua li arribava des de l'assut de la Reprimala fins a una petita bassa de regulació, un cub de 4 metres de salt i dues moles. El 1876 es va transformar en fàbrica de cartró i el 1894 en molí paperer. La transformació final en central hidroelèctrica (concessió atorgada en maig de 1909) va generar una potència elèctrica de 340 kW.

SUCURSALES EN ESPAÑA
JULIUS G. NEVILLE

Calle de Alcalá, 18. — MADRID
Plaza del Palacio, 11. — BARCELONA
Forjas del Piteo. — GIJÓN

JULIUS G. NEVILLE AND CO. — LIVERPOOL

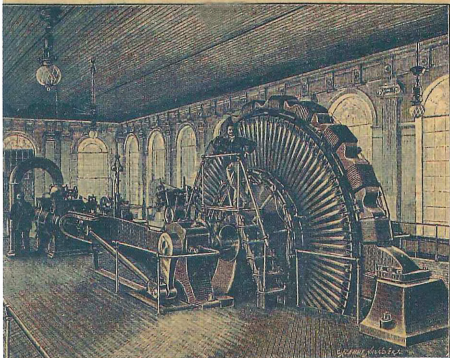
DIRECCIÓN TELEGRÁFICA
NEVILLE LIVERPOOL NEVILLE BARCELONA
NEVILLE MADRID NEVILLE GIJÓN

Representación exclusiva.
Motores à gas OTTO de Crossley
Y GENERADORES DE GAS DOWSON
(hay 25.500 instalados)

de los Sres. Davey, Paxman & Co.
ESPECIALIDAD
en máquinas de vapor y calderos.

SOCIÉTÉ INTERNATIONALE D'ÉLECTRICITÉ
LIEGE
Instalaciones de luz eléctrica.
TELÉGRAFOS
Teléfonos y transporte de fuerza.
Calefacción sistema GIBBS
POR AGUA CALIENTE
INSTALACIONES CONTRATADAS PARA
EL BANCO DE ESPAÑA
Y
EL PALACIO DEL SENADO, ETC.

Madrid 8 de Enero 1893

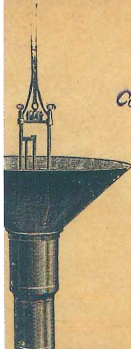
Copiado

Señor Secretario del Ayuntamiento de Gandia

Muy señor mio: me permito incluir adjunto, un sobre, para que se sirva indicarme la persona o compañía, con su dirección, a quien se adjudique el servicio de suministro de luz eléctrica, en la subasta del 17 de Enero corriente.

Agradeciendo el favor, quedo de V. S. S. S. S.

J. G. Neville
M. M. M.

de arco reflector.
sente PIEPER
ue no produce sombra, in-
na los talleres de construc-
n á prueba.

Figura 3. Sol·licitud a l'Ajuntament de Gandia en què es reclamava informació sobre el resultat de la subhasta de l'enllumenat públic de 17 de gener de 1893. Font: Arxiu Històric de Gandia.

L'etapa de creixement

El creixement de la Sociedad Hidroeléctrica de Valencia no va ser senzill. Els negocis elèctrics formaven un mercat atomitzat i territorialitzat; en cada població mitjana s'havia establert un primer productor amb un mercat captiu i només s'hi establia una xarxa de distribució. A Alzira i Carcaixent s'estenia la xarxa elèctrica de Juan Vicente Pardo, a Xàtiva la de Serra y Ramírez, a Énguera operava «La Electricista Enguerina» i el patró es repetia al llarg de tot el territori valencià (Armero, 2016).

Davant d'aquesta situació, la forma de creixement que a més a més permetia aplicar-hi economies d'escala, es basava en l'obertura de xarxes en noves poblacions o en l'adquisició d'altres societats competidores. L'altra estratègia que s'hi va apuntar a més llarg termini i que posteriorment s'imposaria va ser l'aposta per una gran generació hidroelèctrica (Bartolomé, 2007). Durant la darrera dècada del segle XIX el transformador havia evolucionat i, al seu torn, els aïllaments en el transport també havien millorat, per la qual cosa es podien assolir tensions més altes en el punt de generació i reduir les pèrdues en les extensions, una solució a un dels grans problemes que tenia la distribució elèctrica de tensió baixa.

Amb aquests avenços tècnics, els salts potencialment més valuosos però allunyats de les grans poblacions, anaven arribant al seu llindar d'explotació. Les empreses capdavanteres com ara la Sociedad Hidroeléctrica de Valencia eren conscients de les grans necessitats de capital que comportaven les obres hidràuliques, començant per les concessions i seguint amb la construcció d'embassaments, d'edificis annexos, la maquinària elèctrica i les instal·lacions. També s'hi havia d'afegir el cost del transport elèctric. Com més alta era la capacitat del salt i la distància al punt de consum més gran era la inversió i més dificultat hi havia de finançament.

L'interès que despertava entre els primers empresaris valencians el Xúquer era gran per les enormes possibilitats que oferia (Arroyo, 2012). L'estratègia de creixement a llarg termini de la Sociedad Hidroeléctrica de Valencia es basava en aprofitar el Xúquer per a incrementar la seua capacitat de generació. La societat havia decidit adquirir la concessió d'un valuós salt a la part alta del riu, a prop de la població de Millares, conegut com el salt de les Agulles i mitjançant dues línies principals, transportar el fluid generat a la ciutat de València i a Gandia, en aquest darrer cas per una línia anomenada "La Ribera", que passaria per Alzira. El projecte d'explotació d'aquest salt descrivia una distribució en alta tensió a 40 kV, generant una potència màxima de 4.275 kW (projecte del salt de les Agulles, 1905, AHISA).

Tot això era necessari per a posicionar-se en el mercat front a la generació tèrmica. Aquesta segona generació, mecànicament més senzilla, resultava cara pel cost i la logística associ-

ada a l'abastiment de combustible, i no permetria competir en preu amb la hidràulica, excepte en els moments d'estiatge. Només aquelles empreses que ja produïen gas, com ara les de José Campo i Eugenio Lebón, i que a més a més estaven ubicades a la ciutat de València, podien produir electricitat d'origen tèrmic a preus competitiu.

Figura 4. Central de l'Infern l'any 2011. Detall de l'escut de la societat. Font: web auntirpedra.com. Autor: Oscar Martí. Obtinguda de: <http://www.auntirpedra.com/2011/06/la-fabrica-de-linfern-i-les-centrals-de.html>.

Mentrestant, la societat creixia. El 1899 donava servei elèctric a les poblacions d'Alcoi, Gandia, Oliva, Tavernes, Muro i Cocentaina. El mercat elèctric de Gandia era sens dubte el més rellevant, seguit pel d'Oliva, valorat en un terç respecte de l'anterior al llibre d'inventari de la societat, (AHISA). Paral·lelament, les necessitats econòmiques també creixien i l'ampliació de la xarxa a Cocentaina demanava una nova inversió.

El 1901 es connectaren les localitats de l'Orxa i Vilallonga a la xarxa de distribució d'electricitat. El 1902 se'n subministrava també a la població de Benipeixcar, que llavors era un municipi independent i que actualment és un barri de Gandia, i al de la Font d'en Carròs, situat al sud. Aquell mateix any s'arribava també a la població de Pego, i a la mateixa latitud, la partida vora mar anomenada la Marina, ja a la província d'Alacant.

Empresa de luz Eléctrica

ABONADO NÚM. 210

D. Rafael Ygora calle de Tol núm. piso

Debe por el abono del mes ~~anterior~~.

	Pesetas	Cs.
Por 1 lámparas de 5 bujías.	1	
Por " de 10		
Por " de " bujías de abono.		
Por 10% de impuesto transitorio.		10
Por reforma.		65
Por plazo de instalación.		
RECIBÍ EL IMPORTE TOTAL DE PESETAS.	1	75

Recibida 22 de febrero de 1906

ITP. GOBIERNO VALENCIA

Figura 5. Rebut de llum de l'empresa de llum Elèctrica d'Ondara de 1906, fundada per Luis Santonja. Font: Arxiu Històric Municipal d'Ondara.

El 1903 la societat adquireix la concessió del petit salt de la Safor, a la mateixa base d'aquesta muntanya, per on discorre el riu Serpis. El cost de la concessió i els estudis per a la seua explotació va ser de 896,20 pessetes, segons indica el llibre d'inventari de la societat. El salt no té aprofitament elèctric i entra a formar part de l'actiu immobilitzat de la societat, com també el salt de les Agulles. S'inicia aleshores un període de creixement vegetatiu de la societat a la seua zona d'influència. Els avenços en béns d'equip de la indústria elèctrica són com més va més grans: millores que s'incorporen als nous desenvolupaments, modernitzant i millorant la producció, el transport i l'enllumenat.

Aquest creixement obligava a assegurar la generació elèctrica. Per això, el 1906, la societat adquireix un motor a gas per a complementar-ne la producció a l'antic molí de la Reprimala, fer front als estiatges i fins i tot produir electricitat per damunt del nivell de demanda.

El 1909, l'arquitecte i també accionista Luis Santonja és anomenat president de la societat. Immediatament després, ell mateix presenta un projecte per a la construcció d'una central tèrmica a Gandia alimentada amb carbó ubicada en un solar seu, al carrer Rausell, i s'inicien les obres de l'edifici (Figura 6). Aquell mateix any 1909 es dona servei elèctric a la localitat de Benimarfull, propera a Muro, que llavors tenia al voltant de 750 habitants, mentre que la nova central tèrmica de Gandia es posà en funcionament el 1911.

PROYECTO DE CENTRAL ELECTRICA

con turbina de vapor

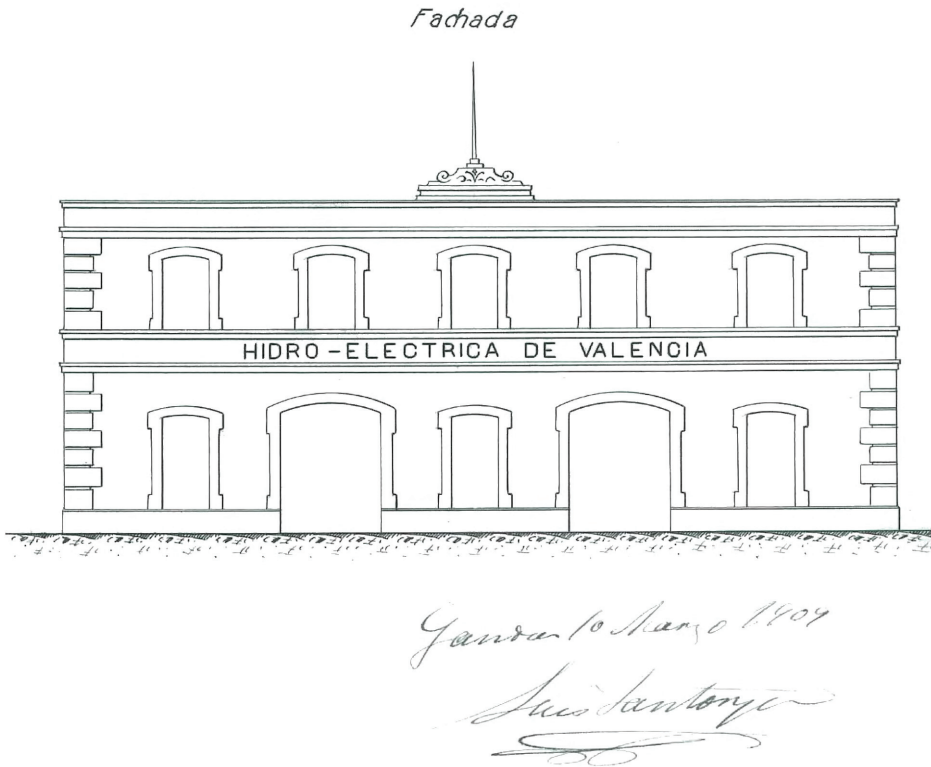

Figura 6. Plànol de l'edifici central projectat al carrer Rausell de Gandia. Font: Arxiu Històric Municipal de Gandia.

El declivi

En desembre de 1913, davant les dificultats de finançament del gran projecte del salt de les Agulles del Xúquer, molt llunyà de la seua àrea d'influència, la societat va desistir-ne i va transferir a Hidroelèctrica Espanyola aquest actiu (Dicenta, 1923). Hidroelèctrica Espanyola havia estat fundada el 1907, amb interessos molt centrats en l'explotació dels grans salts del Xúquer (Valdaliso, 2006).

El 1916, sense perspectives d'invertir en una nova fàbrica al salt del Duc, es ven la concessió a les famílies Moratal i Giner, els quals construiran una petita fàbrica d'electricitat que serà coneguda com el Racó del Duc. Posteriorment, la fàbrica seria adquirida per Regadius i Energia de València (REVA).

El període de la guerra europea va suposar una espenta pel que fa a la demanda de manufactures que els països implicats en la contesa no podien produir. Atès que el mercat elèctric continuava creixent i que la societat no havia augmentat la seua capacitat productiva, es va veure obligada, a partir de 1919, a adquirir energia a Hidroelèctrica Espanyola per a revendre-la a través de la seua xarxa. Els anys següents, el negoci elèctric es mantingué gràcies a aquesta xarxa de distribució, però no hi havia prou guanys per a escometre una expansió més agressiva, per la qual cosa la societat es mantingué en el llinar de comoditat que li proporcionava la seua xarxa de distribució, els tres centres de producció que tenia i la compra a Hidroelèctrica Espanyola del fluid que superava la seua capacitat (Inglada, 2012).

La societat va modificar els seus estatuts socials el 28 de juny de 1926. Aquell any es produeix una ampliació de capital per valor de 450.000 pessetes, restant 20.000 pessetes en autocartera. El capital total passava de 600.000. a 1.050.000 pessetes. Aquesta injecció de capital permeté realitzar dues petites inversions en generació hidroelèctrica. El 1927, apareixen en el seu actiu dues noves concessions per salts d'aigua, un a Callosa d'en Sarrià i l'altre a Vilallonga,

A finals del 1929, la companyia Regadius i Energia de València (REVA) entra en l'accionariat d'Hidroelèctrica de València, i adquireix la major part de les accions d'aquesta societat. REVA s'havia fundat un any abans a Barcelona per la belga Tractebel (després Electrabel) i tenia la idea gens senzilla d'obtenir cinc concessions per a construir embassaments al riu Túria. Així, el 1930, la societat va recuperar el salt del Duc com a actiu incorporat pel nou accionista REVA. Però els negocis elèctrics de REVA van ser aviat absorbits per la Companyia de Llum i Força de Llevant (LUTE) i finalment, l'11 de maig de 1944 es procedí a la liquidació i dissolució de la societat, adjudicant-hi tot l'actiu a LUTE, ja única titular de les accions.².

Els petits aprofitaments hidroelèctrics de la Safor

A la Safor, a més del Serpis, hi ha altres corrents naturals i artificials i la força de les seues aigües havia permés un ús tradicional en la indústria de la molturació. Molts d'aquests mo-

2. Mitjançant escriptura pública atorgada davant el notari de València, D. Germán Pérez Olivares,

lins es reconvertiren en fàbriques d'electricitat, en un procés de conversió que es prolongà fins al primer quart del segle xx.

Els artefactes hidràulics existents i els que havien desaparegut han sigut recentment inventariats en diferents publicacions científiques. Segons Sendra i Serrano (2005), com a part de l'extensa obra englobada en la col·lecció *Regadíos históricos valencianos* promoguda per la Confederació Hidrogràfica del Xúquer, amb la participació del Departament de Geografia de la Universitat de València, on es fa un extens repàs de tots i cadascun dels molins que s'havien construït a les diferents conques naturals i les séquies de la comarca de la Safor.

A la conca del riu Vaca s'hi comptaven fins a set molins. A l'entrada de Benifairó des de Simat s'ubicava el Molí del Poble o de Maces, que en els seus últims anys va proveir d'energia elèctrica el poble. Més al sud, entre el Serpis i el Vernissa es compten trenta-dos. Des de l'assut de Vilallonga, per una séquia que arriba al poble, en una de les bifurcacions hi havia el molí Cuxota, que estigué actiu fins a primeries de 1940. Posteriorment, aquest molí també es reconvertí en fàbrica d'electricitat. (Sendra i Serrano, 2005).

A la séquia de Vernissa, darrere del primer partidor, està la Casa Fosca, edifici del segle xvi que marca el naixement de la séquia Comuna de Gandia i Oliva. En els primers metres de recorregut d'aquesta séquia trobem el molí dels Frares o de l'Alfàs que pertanyia a l'antic convent de Sant Jeroni de Cotalba. També aquest molí es reconvertí en generador hidroelèctric el 1907 per abastir d'enllumenat elèctric les poblacions de Potries, Beniflà i Beniarjó. Segons Sendra i Serrano (2005), encara conservava en bon estat l'alternador primitiu i part de la instal·lació elèctrica. La situació el 2011 s'aprecia en la Figura 7. Se'n desconeix l'estat actual. Forma part de l'antic complex industrial anomenat Electroquímica del Serpis.

Figura 7. Turbina i alternador al complex industrial Electroquímica del Serpis el 2011. Font: Arxiu Personal de Juan Martínez Altur.

Seguint el traçat de la séquia, es troba el partididor que divideix en dos el cabal. Per la dreta passa a anomenar-se séquia Comuna d'Oliva, que porta al Molí Canyar, una edificació gran de tres plantes que passà a ser fàbrica d'electricitat per a la il·luminació de la població de l'Alqueria de la Comtessa. Seguint-ne el recorregut, arribem al molí de la Serreria o de la Llum que es convertí, el 1907, en fàbrica d'electricitat explotada per la companyia Adrover mitjançant un generador de 17 CV (12,5 kW) per subministrar fluid elèctric a les poblacions de Beniarjó i Beniflà. Més endavant es troba el molí de Català o del Salser, que el 2005 seguia actiu com a fàbrica processadora d'arròs i derivats. Com en altres casos, en el seu moment se li acoblà un generador per a l'enllumenat del poble veí, en aquest cas Potries. També va funcionar amb un motor de gas pobre.

A l'altra banda del ramal de la séquia Comuna de Gandia, es troba el molí Nou d'Avargues, format per un conjunt de construccions. Aquest molí incorporà també una màquina de vapor i, com molts altres, generà electricitat encara que la data en què es féu la conversió no apareix documentada. Continuant el recorregut per la séquia i deixant de banda els molins dels quals no queda constància pel que fa a l'ús elèctric, a l'eixida de Beniarjó s'arriba al molí de Tola, del Duc o de Pardines, que aprofitava un desnivell de 3 metres i en el seu moment també se li acoblà un generador elèctric.

A l'entrada del terme d'Almoines, uns 200 metres més avall, es troba el molí Peiró, que arribaria a ser una important fàbrica de farines. Primer tingué una màquina de vapor i posteriorment se li acoblà la generació elèctrica, en aquest cas i segons tots els indicis, solament per a l'autoconsum.

A la conca del riu Vernissa, al terme d'Alfauir es troben les restes del molí del Convent de Sant Jeroni o de Trénor. Es construí el 1748 per a aprofitar un salt de 6 metres i l'any 1909 es reconvertí en generador hidroelèctric per a subministrar el fluid al proper monestir. Actualment es troba en un lamentable estat de ruïna.

La séquia de Vernissa transcorre pel terme municipal del Real de Gandia. Allí s'alça el molí de Dalt, també anomenat Calduc o de Rafaela, que va ser adquirit per la fàbrica de seda Lombard d'Almoines per a produir electricitat, instal·lant-hi una turbina i un alternador. Una mica més endavant, a la població del Real, s'hi ubicava el molí del Mig, que també transformà Lombard per a la producció elèctrica, encara que ho féu en dates més tardanes.

Conclusions

L'electrificació de la Safor s'inicià a finals del segle XIX gràcies a dos fets independents però que permeteren el desplaçament d'una primera xarxa d'alta tensió. El primer va ser la cons-

trucció del ferrocarril Alcoi-Gandia, i el segon la fundació el 1894 de la Sociedad Hidroeléctrica de Valencia, que tenia entre els seus principals objectius l'electrificació de Gandia, Oliva i també de les poblacions ubicades al marge del riu Serpis, on també arribava el ferrocarril. Així van donar servei elèctric a les comarques de la Safor, el Comtat i la Foia d'Alcoi, competint en aquesta última amb l'Electricista Alcoiana.

La Sociedad Hidroeléctrica de Valencia tingué com a precursora una petita explotació elèctrica al molí Gran de Silla. Les instal·lacions amb molins en alguns casos permeteren la creació de companyies elèctriques zonals, com va ser el cas d'aquesta societat que n'estengué l'aprofitament al llit del Serpis fins a Gandia i Oliva. És un patró en el desenvolupament elèctric comú en tota l'actual Comunitat Valenciana, en la qual inicialment proliferaren petites companyies d'àmbit local.

Seguint aquest esquema, l'enllumenat elèctric es desenvolupà a la Safor de manera localitzada i a través de xarxes de baixa tensió i curt abast a partir de generadors acoblats a molins. Alguns molins existents a les conques dels rius Serpis, Vernissa, Vaca i els seus respectius sistemes hidràulics es reconvertiren en fàbriques d'electricitat. Es crea, per tant, un mercat elèctric dispers, en el qual només una companyia estén línies d'alta tensió per a distribució a tota la comarca, que coexisteix amb petits centres de generació de baixa tensió per a l'enllumenat de poblacions menudes o instal·lacions de menor importància.

Tres van ser els factors que influïren en l'èxit de la Sociedad Hidroeléctrica de Valencia. En primer lloc, que va ser la primera a estendre una xarxa de distribució. En segon, que va aconseguir adjudicar-se la subhasta d'enllumenat públic de Gandia. I un darrer factor a considerar va ser la captació de capital entre figures influents de la burgesia. A llarg termini, l'estratègia de creixement i consolidació de la Sociedad Hidroeléctrica de Valencia passava per aprofitar els grans salts del Xúquer. La societat adquirí el salt de les Agulles de Millares, però la forta inversió requerida i les dificultats per a trobar finançament impediren que aquesta mercantil pogués culminar el seu projecte, finalment transferit a Hidroeléctrica Espanyola, una empresa fundada posteriorment dins d'un mercat evolucionat i més madur. Amb aquest fracàs s'inicià el declivi de la societat, adquirida finalment per LUTE.

Bibliografía

- ARMERO, ANTONIO (2016): *El proceso de electrificación inicial en la provincia de Valencia (1882-1907)*. Tesis doctoral. Universitat Politècnica de València, València.
- ARROYO, FERNANDO (2012): «El sistema hidroeléctrico del Júcar y la electrificación madrileña», dins de *Globalización financiera, innovación técnica y construcción de redes técnicas urbanas en América y Europa, 1890-1930*. Brazilian Traction, Barcelona Traction y otros conglomerados financieros y técnicos. Simposi Internacional Universitat de Barcelona.
- BARTOLOMÉ, ISABEL (2007): «La Industria Eléctrica en España (1890-1936)», *Estudios de Historia Económica*, 50. Banco de España.
- DICENTA, LUIS (1923): «El salto de Dos Aguas». *Revista de Obras Públicas*, pp. 111-112.
- GARCÍA, JUAN CARLOS i DIEGO, YOLANDA (2005): «El Archivo Histórico de Iberdrola y la industria eléctrica en España: Fondos para la investigación Histórica». Ponència en el Congreso de Historia Económica. Santiago de Compostela.
- INGLADA, ELENA (2012): *Cien años de historia económica de una empresa eléctrica: Iberdrola*. Tesis doctoral no publicada. Universitat de Valladolid.
- SENDRA FERNANDO i SERRANO JOSÉ (2005): «Molinos hidráulicos de la Safor». Colección «Regadíos Históricos Valencianos». Confederación Hidrográfica del Júcar.
- SERNA, Justo i PONS, ANACLET (2011): *Los triunfos del burgués: Estampas valencianas del Ochocientos*. València: Tirant Humanitats.
- TRÉNOR, LEOPOLDO (1900): «Central de Lorcha», *Revista La Pequeña Industria. Revista popular de electricidad*. Núm. 1. (Hemeroteca Municipal de València)
- VALDALISO, JESÚS MARÍA (2006): «Los orígenes de Hidroeléctrica Ibérica, Hidroeléctrica Española y Saltos del Duero» dins de: *Un siglo de luz: Historia empresarial de Iberdrola*, ANES, G. i altres. Madrid. Iberdrola.